

**МАКАР И ПОПАТНО ЗА ФЕНОМЕНИТЕ
СТРУГА И РИСТО КРЛЕ**

1.

Подолго време размислувам за феноменот Крле. И се прашам:

Може ли, воопшто, да се зборува за феноменот Крле, а да не се отвори, претходно, посебна страница за феноменот Струга?

Во една друга пригода, зборувајќи за Владо Малески - Тале, јас потспоменав за тоа дека Струга, како ретко кој град во Македонија - во протег од, безмалку, век и поливна - е постојано во фокусот на македонскиот интелектуален простум. Простум, кој го карактеризираат, потврдуваат епохални личности, почнувајќи со Димитар и Константин Миладинов па до денешниве, најмлади, книжевни автори. Струга е град во кој литературниот порив бил/е постојано жив, се обновувал од една генерација до друга, и се реализирал, афирмирал со писатели и дел од незаобиколна релеванција за македонската култура. Оттука и првиот извод:

Струшката книжевна традиција е нешто кое бара допрва на темелна разработка и анализа.

Но, да се запрашаме, макар и вака, пригодно: Што го раѓа, обновува, стимулира, збогатува тој книжевен порив? Тој континуитет на автори и дела? На што се должи? Што го инспирира и храни?

Гледана низ историјата (останувам на протегот од споменатиот век и половина) Струга живее поминок кој е пред сè, - како впрочем во цела Македонија - постојана борба да се преживее. Да се издржи ропството, тиранијата; да се отстојува своето струшкото, македонското, наспроти сите асимилации и изродувања; да се издржи вековното проклетство на сиромаштија, печалбарството; да се исчека да протатнат новите репризи на тектонските историски и општествени потреси, кои ги носат војните, окупациите, смените на окупаторите.

Сето тоа на простор кој Историјата го осудила да е граничен, да е дел од периферијата на севкупната македонска територија. Простор постојано изложен на надворешни, главно етнички, јазички агресији. И црковни и световни. Притоа, простор народно мозаичен. Крај, кого, згора на сето, во протег на времињата го сотираат ендемски болести. Крајбрежје гушнато со својот Дрим, својата исконска љубов, утеха и убавина, својата непресушна сила и вера, пред која отстапиле дури и прелестите на Езерото. Град на богат вез од тесни, кривулести, предизвикувачки како моминска заводничка прошедба - улици, здушени, безмалку гушнати, над кои прозорците си подаваат рака, а шенотот е општ здив.

Како ретко кој град Струга има богата и бурна градска историја, традиција на градски живот, кого го красат, исповедаат, летописите, преданијата, легендите за низата најугледните фамилии, занаетчии, трговци, чии челници често странствуваат низ Балканот и Европа. Нејзината стамена, градска, архитектура, обврзувале на ред и обноси, кои не им отстапувале ни на најградските и не слегувале од врвот на: редот, почитта и етикецијата.

Достатно е да се препрочитаат бројните записи, да се преслушаат преданијата за струшките фамилијарни истории, особено оние кои му биле и останале врвно достоинство, белег, гордост и утеха на струшкиот градски живот, оние по кои останале легенди, па да се види дека и во најгрдите времиња на порази, поревања, кризи и бранови емиграции, па и повремени дезориентации, интегритетот на струшкиот живот, успевал да се одбрани. А интересот на стружани за просвета и наука да не стивне, не се предаде, не се откаже.

Димитар Миладинов не прв и не е исклучок, сеедно што е врвот на оној струшки и македонски прсотум, кој не се мири со она што му се исправа како стапица, што му се спростира пред него како сопка и како проклетство. Како закана. Неговиот живот, и бунт, е исказ на оној македонски, струшки, немир кој фанатички бара просвета, наука, бара отворени очи и, над се, одговори на дилемите не само за своето време туку и за иднината. Одговори во кој ќе се бара, и најде, вистината за себеси и својот род.

Димитар Миладинов е првиот кој - тргајќи од својата Струга - ја открива и изодува, парадигматски, клучната врвица на извонредно сложеното. Испреплетено, трагично, македонско себеистражување и себенаоѓање. Ја следи,

секогаш под рака со ризикот да го загуби животот. Не само свој.

Ако се фрли, макар и попатен поглед, врз местата каде што тој дејствува, учителствува, немирнички, поттикнува, остветува, инспирира: местата каде што страшно, опсесивно, собира народни песни како најнесоборливи, најнепорекливи белези и докази на македонската јазичка и поетска идентификација и богатство; местата каде води борба за триумф на славјанската себеидентификација на Македонецот, ќе се согледа / потврди, непорекливо, дека просторот на неговото дејствување е - цела Македонија. Безмалку да нема клучен македонски град во кој не престојувал учел и оставал неизбришлива трага Димитар Миладинов. Во кој не оставил семе од преродбенска мисла. Трага на неговиот немир. Од која, подоцна, се вдахновувале генерации, за да дорастат до императивот на национален ослободителен бунт. Да го издигнат до победоносност неговото мисловно и творечко востание. Неговиот орелски, преродбенски раст - што би рекол неговиот помлад брат Константин Миладинов - кого со вистинска почит го уважуваат безмалку сите балкански славјански меридијани, е таков што власта на Османлиската империја морала да го согледа како првостепена закана и опасност за нејзиното самодржавие. Извод од тоа било: таа да крене рака против него, како против нејзин најлут непријател. Да го искорне, да го погуби.

Повратното дејство на неговото дело - поддржано поетски од неговиот помлад брат Константин Миладинов, од Прличев и Шапкарев и други - врз струшкиот живот, мисла и дарба, врз поривот да се памети, простуми и низ јазикот, пишаниот збор, литературата, бездруго било /е еден од клучните фактори кои го конституирале феноменот Струга. И се живи и денес.

Смртта на браќата Миладиновци, во цариградската зандана, без да имаат свест дека се еден до друг, дека умираат занданосани во два блиски кауши од истиот затвор, во претсмртните часови. Кога најсилно пекаат еден по друг, и не знаат дека го издишуваат истиот последен издив едновременно, е достојна на за перото на еден Софокле или Шекспир. Преданието за нив, за нивниот метеорски светлечки пат низ свеста на Македонецот, пренесувано од дом до дом, од генерација до генерација, од шепот до крик, израсло во своевидна идентификација со нив, како со свои, интимни, светци. Свезди водителки и инспираторки. Создала навик, традиција, пишаниот збор да се цени и одгледува.

Жртвата на браќата Миладиновци била /е затоа трајна инспирација. Еден вид аманет за струшките генерации. Кој се почитува.

2.

Тука некаде - најверојатно и низ преданијата раскажувани од Јаковче Крле и неговите разговорници, кардаши во муабетот и исповедта, низ нивната идентификација и гордост со делото на Браќата (додека ја дешифрирав, подготвував за објавување Автобиографијата од Ристо Крле) - ја согледав појдовната точка за она што, еве, сакам да го понудам како поттик за размисла за двата феномена од заглавјето.

Потем, за четворицата Книжевни Мускетари, но и за прекршните први децении на овој век.

Мислата ми е дека, во духот на простумната мисловна и творечка традиција, наспоредно со Ристо Крле, безмалку едновременно, во Струга немирничат, творат, пишуваат, вљубенички обидуваат театар, уште редица други. Од неговата генерација. Ќе ги споменам, денес, само Димитри Кочо, Петре Чакар - Гркот, Асен Каваев...

Порив им е, на четворицата - независно од многуте што ги разликува и дели - да не се предадат и како мисла и како паметење и како дарба; да не дозволат да ги голтне, сомеле, тинјоса малоградската достага, поддржувана обемно и поткупно од окупаторите; да спречат да бидат асимилирани и мисловно и јазично; да испростумат и да не допуштат да им се обезличи, без остаток интимата на националната идентификација. Да ја отстојат, да ја надвишат, да се соопштат свои!

Од посебен интерес за допрвашна размисла е тоа што, безмалку сите четворица ја пригрнуваат драмската форма за свој главен исказ. Секој на свој начин. Што е, бездруго, и мошне показателен македонски феномен. Бидејќи театарот, сцената, драмската реч, се во македонскиот простум, безмалку, најефикасното, општо-прифатено, оружје.

Бујниот, непокорен, горд, мисловно и темпераментно бушав, заинатен во своето достоинство, сприхавиот како мисла и дарба, Димитри Кочо создава обемен опус кој, и покрај мозаикот текстови, не доживува достојна театаркса реализација. Сеедно што за него се знае, неговите ракописи се читаат, разгледуваат, анализираат. Вреднуваат. Во неговото, но и во денешново време. Неговиот спор - кој е спор на дарбата со суровиот делник на животот - за кој имам и лични сознанија, е, над се, негова света борба за дочувување / одбрана

на интегритетот. Неговиот, авторскиот, но, над сѐ, и интегритетот на неговите ракописи.

Димитри Кочо кон нив се однесува како кон нешто свето. Не допушта туѓи раце - несмасно и отуѓено - да мешаат / мешетарат низ интимата на неговите рекописи, да ги сечат, кастрат, прекројуваат, домислуваат, приспособуваат, затоа што верува дека е тоа светотатство.

Претпоставува / одбира тие да останат негова интима, макар и никогаш недообзнанета, одошто да ги живее како грди, одродени од неговата замисла. Изнасилени. Туѓи.

Пргавиот, пак, вечно забрзан, немирен и во одот и дури преплив во зборот, Петре Чакар - Гркот се определува за двете насмoredни ролји: едната, известувач, хроничар на Струга и, другата, писател. Долго време се слуша, знае, чита за Струга главно / само низ она што ќе го запише и објави, макар и како новинска вест, Петре Чакар. Не поминува настана во Струга а да не биде, според неговите изјави, запишан од неговото пргаво хроничарско перо. Писателот, пак, Петре Чакар - Гркот останува до денес, како дело, главно во неговата архива. Објект и предизвик за допрвашно откривање и разглед.

Идната обзнана на неговата хроника на Струга ќе го доискаже неговиот вистински раст.

Од друга страна, до изумувачка бизарност се спростира сказната / историјата на неговите односи со Ристо Крле. Нејзините амплитуди се протегаат од крајноста, која се познава и прераскажува како неразделност во другарството и во младоста, до состојба на болна, заумна, алергија, нетрпеливост во годините кога обајцата брзаат кон крајот на животот. Инает, кој - како неодгатнат аманет - ни остави купови писма, белешки, изречни, аманетни, строги забрани до кога да не се објавуваат, кои се навистина бизарни сведоштва дека обајцата инаетат и продолжуваат да војуваат и по нивната смрт.

Имено: Петре Чакар - Гркот е тој што ја лансира прв веста за струшкиот чевлар кој напишал драма и со тоа им го отвори патот на „Парите се отепувачка“ до класика, за да заврши како најупорен порекнувач, имено, на авторството на Ристо Крле во неговите драмски текстови.

Работејќи над избледените и одвај читливи страници на „Автобиографијата“ откривајќи ја ред по ред, јас изнајдов / доживеав најубедлив демант на тезата за сомнителното авторство на Ристо Крле. Секоја страница од дешифрираниот

ракопис, како што веќе и обзнанив, ме убедуваше во вистинската, конгенијална, дарба на авторот на записите. Во тоа дека тој не е само врвен, неспорен, класик во македонската драма, туку и најбогато надарен раскажувач и романиер. Дешифрираниот текст со секоја нова страница се преместуваше од автобиографскиот контекст и кажување во сферата на романот, во високовредната литература. Така и се зажалив што Ристо Крле, среде привремената сурова и неправедна потурнатост, не се обидел, макар и како инает спроти неа, во прозата. Искрено зажалав што останал неотклонлив вљубеник во драмската форма. Што е, бездруго, дел од феноменот Ристо Крле.

Можеби, токму низ фактот. што, надвор од објавениот текст на „Автобиографијата“ останаа - сурово цензурирани од фамилијата, аргументирани со плитки и малоградски објасненија - извонредно занимливи страници, (недостапни за редакција и покрај тоа што ги имав. во времето додека тој беше жив, читано) се искажува онаа трагична страна на феноменот Ристо Крле. Но, и на феноменот болна Струга, која и кога е голема, конгенијална, зазира од докрајната вистина за себеси.

Анастас Каваев, пак, е своевидната, нагласената, та дури и претенциозната, интелектуална, варијанта на оваа четворка - Книжевни Мускетари. Постојано облечен во црно, пргав и, како другите, солидарен ио раст со нив, загрижен за стаменоста на својот книжевен акцент, Каваев, главно, се оддалечува од Струга. Патува во светот, низ повеќе јазици, немирнички врз други меридијани, но, каде и да е, низ него се искажува некаква струшка варијанта. Струшкиот ген. На кој Струга му е тесна. Безуморно пишува, писателствува, макар што, во многу, ја дели судбината на другите: неговото дело да е сеуште. главно, архивско благо.

Ристо Лаковчев Крле има подруг изминат пат. Судбина. И место.

По табиет, и ген, и тој е пргав. Толку што од пргавоста се здобил дури и со тик. Секогаш е забрзан во одот, конте во облеката, во обносните. во шармот и особено во поводливата страст спрема убавината отспротива, Ристо Крле има / одбира свој пат и начин да го отстојува и брани својот и авторски интегритет. Умее, стоички, да истрпи неправди, да прележи и излекува лузни, да и одмолчи на зависта. Да не се предаде. Затоа и доживува неговите текстови да заживеат на сцена, таму да се отстојуваат себеси, да им отпорничат на недугавите вреднувања на критиката, на силниците во театрите, на зависниците. Тој умее да

војува притасно, со цврста вера дека времето, бездруго, работи на нив. За него. Што се докажа како повеќе од видовито.

Феноменот Ристо Крле, како и на тројцата Книжевни Мускетари, овде само попатно допрен. допрва ќе се растајнува. Кон него веќе се насочиле: новата театролошка наука, методологија, новите автори и приоди, новите истражувања; кон кого веќе се доближуваат / пристапуваат оние кои пред себе го гледаат, само текстот, неговата иманентна и вистинска вредност. Оние кои не ги оптоваруваат минатото, предубедувањата, недугавоста на зависта. Оние, кои допрва ќе го дооткријат феноменот и обзнанат, Заедно со темелната обзнана на феноменот Струга.

3.

„Автобиографијата“, понатаму, богато ме дарува со увид, но и со порив за размисла во врска со тоа:

Кој е вистинскиот Ристо Крле? Кои се длабините, тајните, заумните импулси и пребогати, тешко одгатливи врвици на неговата дарба? Како патуваат тие низ неговата мисла и дарба: од неговото раѓање до реализацијата како текст на драмата? Колку е во нив она што е согледливо и одгатливо а колку од него ќе остане, завек, тајна? Зашто, секое ново задлабочување во согледаното, анализирањето, само од себеси, барем во мојот опит, открива нови длабини, нови таинствени врвици и предизвици, кои обврзуваат имено со она што, низ нив, допрва се насетува. Во тој контекст, Ристо Крле постојано расте.

Кои се вистинските корени на неправдите што мораше да ги истрпи, мотивите кои го прогнаа во децниот потурнатост? Не се ли тие уште еден - парадигматски - исказ на судбината на македонскиот вистински писател?

4.

И, на крај, потресено, да се прашам:

Не се сложува ли, пред сите нас - макар и само низ оваа попатна и пригодна размисла - неодбеглив аманет да се дорастајни: феноменот Струга? Тој траен предизвик за повторена, потресена до недоброј, наша нова размисла? Како, зошто, според кој заумен код, имено Струга, Струшко, како ретко кој македонски град да е толку плодна, родовите со дарби, да има, одгледува, обновува толку вредносно богат ред на автори, кои во сите фази од нашата кни-

жевна историја, еве, значат и отстојуваат како врвни вредности? Од најстарите до најмладите?

На што се должи, навистина, феноменот Струга, Струшко, имено во овие морничави, померени, дезориентирани, прохазарски македонски времиња и закани, да е меѓу тие кои предничат, војуваат, со импресивен фонд од дарба, дела и автори, дури и пред градови како Охрид, Битола, Вссел, Штип, Тетово, Куманово...? Да е феномен, кој дури и во ова безхоризонтно време - ја исповеда верата во простумната, јазичка и национална, дарба на Македонија? Феномен, кој се летимира со нови, нови, нови, непорекливи, струшки дела и автори...

Ќе ми земе многу време и триж простор да ги набројам!